

ПРОБЛЕМА САМОРОЗГОРТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО СВІТУ ЯК ПРЕДМЕТ КОГНІТИВНОГО АНАЛІЗУ

Одна з найвразливіших ознак сучасного соціального життя — надзвичайно висока швидкість соціальних змін, більшість з яких має радикальний характер. Рефлектуючи ситуацію «плинного світу», суспільна свідомість у своїй теоретичній формі прагне з'ясувати головні тенденції еволюції людської цивілізації. Цілком закономірно, що філософська думка у цей час уточнює генезис, сутність та зміст головних категорій, за допомогою яких вона намагається виявити та проаналізувати якісні параметри оновлення соціального світу.

У ході інтенсивного переходу світової спільноти до інформаційної фази розвитку це явище викликає закономірний інтерес з боку наукової і філософської думки. Тож ми визначили метою пропонованої статті відтворення концепту «саморозгортання соціального світу», оскільки він складає план (pottern) забезпечення сталого розвитку світової спільноти.

Зрозуміло, що ключовим терміном тут є «світ». У сучасних філософських словниках термін «світ» не одержав тлумачення. Як правило, його використовують для характеристики відносин між суб'єктами соціального життя, протиставляючи його війні або ворожнечі між ними. Але у словнику В. Даля ми читаємо: "Мир — вселенная; вещество в пространстве и сила во времени; Одна из земель вселенной; наша земля, земной шар, свет" [6, с.330]. Тут нам імпонує визначення світу як однієї зі складових Всесвіту, тобто такої землі, що створена нами. «Мир» (укр. — Світ) у «Философском словаре» за редакцією І.Т. Фролова визначається як «сукупність усіх форм існування матерії»; «Всесвіт у всьому його розмаїтті» [18, с.333]. При цьому зазначається, що поняття «С.» широко використовується для визначення окремих складових Всесвіту, Землі і процесів, явищ, що характеризують їх як ціле, окремих галузей життя та його проявів. Більш розгорнуто визначення терміну «світ» розкриває словник Б. Рассела: «всесвіт являє собою суцільно плями і скачки» [4, с.169]. Саме одна така «пляма» на тілі Всесвіту, що ініціюється розумною живою речовиною, провідним агентом якої є людина, і утворює специфічне явище, котре ми називаємо світом. При цьому цікаво, що структуру світу Б. Рассел пояснює через елемент мови [4, с.151].

Це означає, що під терміном «світ» ми маємо розглядати частину Всесвіту, що має характеристики певної завершеності або цілісності і яка придатна до саморозгортання, тобто на певне самостійне життя. Завершеність світу у цьому випадку забезпечує людина як його продуцент [5].

Визначити специфіку цієї відносно цілісної частки Всесвіту можна, якщо уточнити зміст прикметника «соціальний». Оскільки, як пише К.Маркс, «пояснення, в якому немає вказівки на *differentia spezifica* (специфічну відмінність — Ю.Б.), не є поясненням» [11, с.229]. З філософсько-економічної спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса чітко впливає, що причиною виникнення «соціального» є суспільний розподіл праці, в якому вони спочатку знайшли ключ до розуміння всієї історії суспільного розвитку, а після цього і пояснення походження соціальних або «особистих відносин» [12, с.154]. В.Ленін зробив важливий висновок про практичну тотожність людини з людиною, яка використовується «для позначення суспільного або людського ставлення людини до людини» [10, с.14].

Отже, соціальне виникає у ході взаємодії людей між собою, роль яких досить значна, оскільки деякі дослідники вважають їх основою будь-яких соціальних утворень. «Все нескінченне море людського спілкування, — зазначав П. Сорокін, — складається з процесів взаємодії: односторонніх та двосторонніх, тимчасових та тривалих, організованих та

неорганізованих, ідейних, чуттєво-емоційних та вольових» [15, с.26]. При цьому він відштовхується від думки Г. Зімеля про те, що соціальне явище або суспільство «існує там, де декілька індивідів перебувають у взаємодії» [8, с.31-39].

Певний вклад у виявлення окремих рис «соціального» внесли сучасні дослідження. Серед них слід назвати праці В. Андрущенка, Є. Ануфрієва, Г. Ареф'євої, В. Беха, І. Бичка, А. Бичко, А. Горака, П. Гнатенко, Г. Заїченка, Е. Ільєнкова, М. Лукашевича, М. Мамардашвілі, М. Михальченка, М. Мокляка, В. Пазенка, І. Попової, М. Руткевича, Л. Соханя, Є. Тихонової, С. Франка, І. Цехмістро, Л. Чинакової, В. Шинкарука та ін.

У соціологічному словнику (1998) зафіксовано, що «категорія «соціальне» відображає **особливу об'єктивну і суб'єктивну реальність, яка створюється людьми безпосередньо через буття в спільнотах** (виділено — Ю.Б.). Ця реальність поєднує в собі риси, дії, вчинки людей, взаємини між ними, речі, норми, цінності, знаки, символи, смисли та їх значення» [16, с.492]. Це надто важливий висновок для нашого дослідження, оскільки «соціальний світ» постає перед нами як явище, що твориться й відтворюється людьми у процесі їхньої життєдіяльності.

Таким чином, можна констатувати три обставини. Перша серед них та, що саме люди є творцями соціального світу, який ми спостерігаємо і який постає перед нами як текст [13, с.83], що впорядковується певним ритмом функціонування й розгортання. Завдяки доступним нашій свідомості текстам ми взаємодіємо зі Світом. Тобто мова забезпечує пульсацію соціальних систем; ритм соціального життя детермінується мовою, якою ми спілкуємося між собою і з країнами що навколо нас.

Друга обставина полягає в тому, що ми маємо шукати взаємозв'язки з іншими світами через тексти або мову. І саму єдність Світу обґрунтовувати через прояв мови його текстів, що інтегрує індивідуальні прояви життя з єдиною — семантичною першоосновою Світу. Тут ми перегукуємось з герменевтичною філософією Хайдегера: його теорія пізнання виходить з уявлення про Світ як про своєрідний онтологізований текст. У сучасній науковій літературі ця єдність постулюється через характеристику інформації або знань. Підкреслюючи це, М. Кастельс зазначає: «Саме мережі складають нову соціальну морфологію наших суспільств, а поширення «мережевної» логіки значною мірою позначається на ході і результатах процесів, пов'язаних з виробництвом, повсякденним життям, культурою та владою» [9, с.494].

Третя обставина полягає в тому, що соціальний світ інтегрується єдиним ритмом пульсації свідомості людей, які живуть на планеті Земля. Якщо відволіктись від суб'єктивності, можна сказати, що ритм пульсації задає ноосфера, до якої мають відношення й інші носії розуму, наприклад, тварини і мешканці морів та океанів. І це буде більш точним визначенням детермінант пульсації соціального світу. Важливо підкреслити, що В.І. Вернадський ще у 1924 році вказував на існування єдиного механізму для планети в цілому, включаючи і біо-, і літосферу [3, с.184].

Отже, соціальний світ ми розглядаємо як продукт, до якого входить не тільки продукування в ході виробництва матеріальних багатств, а й накопичення в ході духовного виробництва смислів — з одного боку, а з іншого — як процес цілераціональної взаємодії людей у ході творення і відтворення свого родового життя.

Що ж стосується терміну «саморозгортання», то в ньому криється сутність дослідницького замислу: з методологічних позицій нелінійного мислення розглянути соціальне життя як багатостадійний процес, що зароджується на мікрорівні, набуває зрілості на макрорівні і знімається у філософському сенсі на мегарівні саморуху універсуму.

Префіксоїд «само-» означає, що процес відбувається за рахунок сил, що іманентно притаманні соціальному світу. Це можливо, оскільки будь-яке явище має, за висновком Г. Гегеля, два джерела розвитку: з внутрішнього боку воно детермінується підставою, а ззовні — умовами. Умови — формують, а підстава — проростає. Виходячи з робіт В. Вернадського, Тейяра де Шардена, Е. Леруа, підставою соціального світу можна вважати біоту живої речовини. Оскільки саме жива речовина і тільки вона є джерелом, яке породжує другу природу. Для цього вона має необхідні атрибутивні якості (її повсюдна і невпинна

активність). В історії філософії активність субстанції і її проявів визначається як «життєвість», «імпульс до руху» (Гегель); «діяльна сторона», «діяльне співвідношення» між полюсами діалектичного протиріччя; «енергійна, напружена форма, що спонукає до розв'язання протиріч» (Маркс); «відштовхування», «активність функціонування», «самостійна сила реакції» (Енгельс); «рушійна сила» (Ленін).

Однак, щоб виник соціальний світ однієї активності біоти живої речовини мало. Необхідно, щоб проявилась інша фундаментальна якість — розумність. У зв'язку з цим плідною видається робоча гіпотеза, згідно з якою підґрунтям ноосфери є розумна жива речовина, яка має містити в собі соціальність у потенційній формі [1; 2]. Тоді підставу слід розглядати як суб'єктивований соціальний світ, який існує в структурі розумної живої речовини в потенційній формі.

Термін «саморозгортання» на відмінність від термінів «саморуху», «самоорганізації», «саморозвитку», «становлення», «розвитку» та деяких інших споріднених з ними понять обраний нами з тією метою, щоб віддзеркалити у ході дослідження поступовість, поетапність виникнення, становлення і зняття явища соціального світу, його перехід з одного стану в інший.

У вченнях неоплатоників Августіна, Діонісія, Іоана Скота Еріугени, Миколи Кузанського та інших поняття «розгортання» (лат. *explicatio*; див. також поняття експлікація та емонація) використовується для висвітлення характеру відносин між Богом і світом: світ є саморозгортанням Бога.

У Лейбніца вислів «внутрішнє розгортання станів» означає процеси, що відбувались у душі й у монадах; взагалі те, що здійснюється у світі, є тільки перетворення, але в ньому немає ніякого виникнення нового і ніякого знищення.

Термін саморозгортання знайшов застосування й у філософській літературі Заходу і Сходу. Так, наприклад, у філософії німецького ідеалізму розвиток означав саморозгортання божественного у світі, саморозгортання живого у божественне, а також світовий процес як *creatio continua*.

Однак, сьогодні навряд чи можна назвати загально визнаною оптимістичну впевненість Г. Гегеля про те, що сущим управляє вищий розум, задачею якого є не тільки саморозгортання, але й, у відомому значенні, сприяння тому, щоб розумні істоти досягали стану причетності до вищого блага. Таким чином, за Г. Гегелем, термін «саморозгортання» слід вважати доречним для характеристики соціального світу з тією поправкою, що саморозгортається Абсолютний розум, який плине з гори, а активізується шляхом концентрації й акумуляції розум мільярда носіїв розуму знизу. У логіці поняття стає зрозумілим не тільки те, що реальним є лише Суб'єкт, але з'ясовується також, чому це так. Отже, вся реальність розглядається як діалектичне саморозгортання Суб'єкта — носія або носіїв розуму.

У китайській класичній філософській традиції термін «саморозгортання» також вживається саме для визначення алгоритму виявлення космогонічної проблематики [17, с.90-124]. Вихідним початком космогенезу є Дао, з якого «все почало бути, що почало бути». Е.А. Торчинов довів необхідність перегляду традиційного трактування основного космогонічного сюжету «Даодецзіна» [7, с.144-161]. Згідно з представленою реконструкцією, автор «Даодецзіна» мислив космогенез як деякий стадіальний процес, що включає два основні етапи — плавне **саморозгортання Дао і, потім, стрибкоподібний перехід до розгортання всього феноменального світу** (виділено — Ю.Б.) [17, с.90-96].

Саморозгортання як процес використовується у веданті «Брахмасутри» (III-IV століття), що подає філософську систему вчення Брахми. Брахма — це те, з чого відбувається породження і різні стани світу. У трактаті «Вак'япадія» (V ст.) йдеться про те, що, існуючи без початку і без кінця, Брахман є сутністю слова (вач), проявляється у вигляді об'єктів і що саме завдяки йому розгортається світ. Зберігаючи засади Брахмасутр про Брахмана як джерело походження світу, Бхартрихарі уточнює, що він «матеріально» здійснює «саморозгортання» у цьому світі.

Термін «саморозгортання» знайшов застосування й у сфері психологічної науки. Якщо вслід за гуманістичними психологами припустити, що існує внутрішнє джерело розвитку творчих здібностей людини, тоді розвиток, по суті, виявляється саморозвитком і виступає як

саморозгортання, вивільнення чогось, що існує, на думку німецького психолога У. Штерна, у «згорнутому, стислому стані» [19].

Існує також думка про саморозгортання як про телеологічний процес, тобто такий, що задається вищою метою соціального життя, наприклад, його смислом. Щоб зобразити природу як телеологічну систему, як необхідне саморозгортання вічної ідеї, треба показати, що у вищому завжди можна відшукати пояснення низького. Наприклад, навіть якщо з тимчасової точки зору неорганічне передує органічному, з філософської точки зору останнє є логічним. Раз у світі є глибинна, вища підстава, то його самореалізація, саморозгортання і складає вищу мету всесвіту (світобудови), якщо така у нього є.

Для відтворення образу буття в абсолютному ідеалізмі і фундаментальній онтології російський дослідник А.Б. Паткуль використовує поняття «саморозгортання» як метод пізнання. Він зазначає, що винятковість цього методу полягає в тому, що «метод є саморозгортання буття як буття абсолютної ідеї від чистого буття як абстракції до цілісності помислених змістів, тобто до конкретності буття абсолютної ідеї. Це поняття, що знає саме себе, має себе предметом. Метод є те модальне, або формальне, що здатне з буття розгорнути свій зміст. Метод як подібне саморозгортання включає в себе три моменти: початок, абстрактна всезагальність, тобто буття як невизначене безпосереднє; розрізненості всезагальності у собі, судження, рефлексія, акт визначення взагалі; повернення поняття до самого себе таким чином, що в його єдності утримуються всі ті відмінності, що й становлять його зміст; відновлення первинної безпосередності при збереженні виявлених відмінностей» [14].

Важливо зіставити поняття «саморозгортання» з поняттями «становлення» і «розвиток». Почнемо аналіз з поняття «становлення» як складової процесу розвитку. Поняття «саморозгортання соціального світу» не збігається, на нашу думку, з терміном «становлення соціального світу», оскільки останній віддзеркалює тільки рух у буття, приналежність до буття, поступовий крок до того, щоб бути. Хоча в ньому анонімні послідовники Платона досить вдало передали платонівське розуміння становлення, оскільки схоплена суть становлення як єдності буття і небуття. Алгоритм має продовження на мегарівні у формі так званої третьої природи. При цьому становлення дуже тісно пов'язується з часом і не передбачає наявності будь-яких матеріальних механізмів.

Аристотель розглядав, як відомо, становлення, виходячи з трьох начал — потенції, енергії й ентелехії. Енергія як центральна ланка тріади дистанційована від двох інших начал — можливості і дійсності. Домінування одного з начал характеризує ту чи іншу філософську позицію. Для класичного есенціалізму (Спіноза, Лейбніц, Гегель), у якому домінує ентелехія як сутність, що перебуває у стані самореалізації, суттєвим є охоплення реальності мережою закономірності. Зближення енергії з ентелехією характерно для неоплатоників і пізнього Хайдегера. Відома традиція, що йде ще від Платона, тісно пов'язувати становлення з часом. Найбільш виразно ця традиція проявилась у християнській релігійній філософії, що веде свій родовід від Платона, Плотіна й неоплатоників.

Таким чином, становлення — це результат саморуху матерії, що являє собою процес виникнення принципово нових, безпосередньо не впливаючих з «вихідних матеріалів» об'єктів, процесів і явищ. Отже, на визначення сутності і змісту «алгоритму саморозгортання» може позитивно вплинути зміст того, що накопичено у теоретичній спадщині про категорію «становлення».

Саморозгортання соціального світу не збігається з поняттям розвитку. Проаналізувати їх співвідношення логічно, оскільки становлення є складовою процесу розвитку, що реалізуються після етапу породження і переходить до етапу зрілого функціонування. Хоча тут однозначності немає, оскільки на практиці термін «саморозгортання» часто вживається як синонім понять «розвиток», «еволюція», «генезис». Тож, їх також є сенс прокоментувати більш широко.

Розвиток розглядається у сучасній науковій літературі як еволюція, генезис — закономірна зміна матерії і свідомості, їх універсальна властивість; власне «розгортання» доти «згорнутого», виявлення речей, частин, станів, властивостей, відносин, які були і раніше, вже були

підготовлені, але не були доступні сприйняттю, особливо в значенні сходження від низького і малозначного до вищого і повноцінного.

Когнітивний аспект дослідження полягає в тому, що мова буде йти про пізнання цього космологічного явища на загальнофілософському рівні, тобто про алгоритм саморозгортання соціального світу як процес, що піддається відтворенню когнітивними засобами, тобто існуючими знаннями.

Це принципово допустимо, оскільки ми бачимо органічну єдність соціального світу і визнаємо його іманентний зв'язок з першою природою і Космосом. Одночасно це означає, що ми повинні відслідкувати породження й форму існування соціального світу на мікрорівні, знайти і віддзеркалити момент його перебування на макрорівні і відтворити засобами когнітивного аналізу форму його «зняття» на мегарівні, тобто розчинення у космічному середовищі.

Отже, завершуючи аналіз проблеми саморозгортання соціального світу ми маємо відзначити, що цей концепт є сенс розглядати у таких аспектах:

– по-перше, це космологічний процес, що виносить на поверхню або у буття зміст соціального світу, який був прихований у структурі особистості і людського роду;

– по-друге, він має віддзеркалити переходи якості соціального буття від об'єктивного до суб'єктивованого, від суб'єктивованого до об'єктивованого, від об'єктивованого до об'єктивного;

– по-третє, він є універсальним і дуже широким поняттям для використання, оскільки має вживатися з гранично широкими поняттями: світ, буття, всесвіт, мікро-, макро і мегарівні;

– по-четверте, він торкається як онтогенезу особистості, так і філогенезу соціальних систем, що утворюють люди у ході так званої культурно-історичної практики;

– по-п'яте, термін «саморозгортання» можна розглядати як метод пізнання соціального світу;

– по-шосте, для дослідження процесу саморозгортання соціального світу важливо визначити простір, у якому відбувається процес його розгортання, і час, яким він характеризується, оскільки ми маємо справу з переміщенням і зміною стану основопокладаючої субстанції Всесвіту, що підтримується і продукується планетарною спільнотою.

Література

1. *Базалук О.А.* Разумное вещество. — Київ, 2000.
2. *Базалук О.А.* Происхождение человечества: новая космологическая концепция: Монография. — Днепропетровск, 2003.
3. *Баландин Р.К.* Вернадский: жизнь, мысль, бессмертие. — М., 1979.
4. *Бертран Рассел.* Философском словаре разума, материи и морали / Пер. с англ. — Киев, 1989.
5. *Бех В.П.* Человек и Вселенная: когнитивный анализ: Монография. — 2-е изд. Доп. — Запорожье, 2004.
6. *Даль В.И.* Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 тт. Т. II: И -О — Оформл. «Диамант». — СПб., 1996.
7. *Дао дэ цзин.* Опыт стихотворного перевода Валерия Перелешина // Проблемы Дальнего Востока. — 1990. — №3. — С.144-161.
8. *Зиммель Г.* Социологический этюд. — СПб., 1901.
9. *Кастельс М.* Становление общества сетевых структур // Новая постиндустриальная волна на Западе / Под ред. В.Л. Иноземцева. — М., 1999.
10. *Ленин В.И.* Полн. собр. соч. — Т.29.
11. *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. — 2-е изд. — Т.1.
12. *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. — 2-е изд. — Т.42.
13. *Налимов В.В.* Разбрасываю мысли. В пути и на перепутье. — М., 2000.

14. Паткуль А.Б. Образ бытия в абсолютном идеализме и фундаментальной онтологии // <http://antropology.ru/ru/text/patkul/being.html>
15. Сорокин П.И. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.
16. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Під заг. ред. В.І.Воловича. — Київ, 1998.
17. Торчинов Е.А. Даосизм. Опыт историко-религиоведческого описания. СПб., 1993.
18. Философский словарь / Под ред. И.Т.Фролова. — 7-е перераб. и доп. — М., 2001.
19. <http://psy.rin.ru/article/250-101.html>

Надійшла до редакції 25.01.2006 р.